

Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide¹

Marin Laak

Märksõnad: kirjandusajalugu, pagulaskirjandus, Eesti NSV, kirjandussuhted, kriitika, vabavärss, põlvkondadevahelised erinevused

Sissejuhatuseks

Rahvuskultuuri alalhoidmisse kodeeritud vastupanu Nõukogude režiimile allutatud Eestis ja eesti pagulaskogukondades Läänes hakkab järjest enam kogemuslikult ja võrdlevalt kaasa kõnelema uue laine „pagulaste“ kontekstis nüüdisajal. Toimides nelikümmend viis aastat lahus, hoiti ja arendati eesti rahvuskultuuri siin- ja sealpool raudset eesriiet, nii et pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist võisid eestlased üle maailma taas kokku tulla, vähemalt kultuuriliselt ja keeleliselt. Kuidas kahe eesti kultuuri areng ikkagi toimus, missuguste mehhanismide ja kultuuripraktikate, missuguste kontaktide ja suhete kaudu, seda püüab siinne artikkel arhiiviallikatele toetudes nii-öelda välja valgustada eesti kirjanduse ajaloo näitel. Artikkel käsitleb eesti pagulaste ja nõukogude eesti kirjanduse suhteid 1960. aastatel ja otsib võimalusi kahe eesti kirjanduse lõimimiseks kirjandushistoriograafilisest vaatepunktist.

Nagu teada, põgenes Teise maailmasõja 1944. aasta sügisel Eestist Nõukogude repressioonide kartuses enam kui poolsada tuhat inimest, nende seas oli märkimisväärne hulk akadeemilist ja loomingulist intelligentsi, tunnustatud luuletajaid ja kirjanikke.² Rahvuslike organisatsioonide tegevus algas 1940. aastate lõpul juba DP-laagrites³. Uutel elukohamaadel Rootsis, Kanadas, USA-s ja mujal Läänes loodi 1950. aastatel kiiresti rahvuslikud keskused, kirjastused ja palju teisi organisatsioone, mis aitasid säilitada rahvuslikku ja kultuurilist identiteeti eksiilis. Kahtlemata on rahvuskultuuri püsimist paguluses kandnud paljude kultuurivaldkondade seas ka emakeelne kirjandus,⁴ mille uurimine annab ühe võtme etnilise identiteedi ja rahvuskultuuri arengunarratiivi mõistmiseks. Selle küsimuse

---

1 Artikkel on valminud ettekannete „В поисках родного гнезда: Младшее поколение эстонского зарубежья и их отношения с родиной“ (konverentsil „Культурные центры и „гнезда“ эмиграции XX века“, 5.10.2012) ja „Beyond the Crisis: Reception of Soviet Estonian Literature in Abroad“ (10th Conference on Baltic Studies in Europe „Cultures, Crises, Consolidations in the Baltic World“ 16.–19.06.2013) põhjal. Artikli valmimist on toetanud grant „Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968“ (ETF9160), teadusteemad „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus“ (SFO030065s08) ja „Eesti kirjanduse formaalsed ja mitteformaalsed võrgustikud“ (IUT22-2).

2 Samal küsimusel peatub Sirje Oleski artikkel „Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria“ käesolevas ajakirjanumbris.

3 Lühendnimetus põgenikelaagritele: DP on lühend väljendist *displaced persons*.

4 Sellest Triinu Ojamaa ja Kristel Karu-Kletteri uurimus „Diaspora-eestlaste enesekuvand muutuvus maailmas“ käesolevas ajakirjanumbris.

taustana peab käsitlema pärast stalinismi lõppu alanud vastastikuste kontaktide loomist laiemalt, mille puhul on Hellar Grabbi mitmes artiklis kasutanud sillaehituse metafoori.⁵ Silla rajamine Kodu-Eesti ja Lääne vahel algas, nagu teada, 1950. aastate teise poolel esmalt perekondlike kontaktide kaudu. Selline sillaehitus polnud „[---] antud olukorras mitte ainult kultuuriline, vaid ka poliitiline tegevus. Sild viis vaba isetegevust täielikult võimaldavast demokraatlikust Läänest riiki, kus valitses kõikehõlmav totaalne diktatuur.“ (Grabbi 2012: 79.) Pole kahtlust, et isiklikust tasandist laiem kultuuriline läbikäimine tähendas pidevaid ideoloogilisi vastasseise ja võitlust mõlemalt poolt: sidemeid kodueestlaste ja pagulaste vahel püüdsid kontrollida Eesti NSV-s partei ja julgeolekuorganid ning Läänes pagulaste organisatsioonid.⁶

Millistest suhetest saame rääkida Kodu-Eesti kirjanike ning pagulaseesti literaatide vahel? Kirjandushistoriograafia vaatepunktist on veel lahendamata küsimus, kas kodumaist ja pagulaskirjandust silmas pidades peaksime rääkima ühest või siiski kahest eesti kirjandusest. Sellele küsimusele vastuse otsimiseks on siinses artiklis käsitletud mõistet kirjandus avaramas tähenduses kui vaid teosed-tekstid, mõistes selle all ka kirjanduselu ja -süsteemi ja seades eesmärgiks selgitada kodueesti ja pagulaskirjanike kokkupuutepunkte ja võimalikke vastastikuseid mõjusid kirjanduselus, mis viimastes kirjanduslugudes on suurte üldistuste taha varjule jäänud. Selliste suhete otsingul keskendub artikkel arhiiviallikate lähilugemisele ja kirjanduslike kontaktide analüüsile 1960. aastate näitel, pöördudes muude allikate kõrval veel kord ka artikli „EKK ja pagulaskirjanike viimane põlvkond: 1960-ndate noortekogumiku „Tont teab“ saamisloost ja tagamaadest“ kirjutamisel taustaks olnud kirjavahetuste poole (vt Laak 2010).⁷

Lõhenenud puu metafoorist

Eesti kirjandusloo aruteludes on kaht eestikeelset kirjandust pärast Teist maailmasõda kujutatud metafoorselt „kahte harusse kasvanud puuna“, mille üks haru ajas võrseid Nõukogude Eestis ja teine raudse eesriide taga Läänes. *Puu*-kujundi algupära on pärit kirjanik Jaan Krossi kõnest „Kirjanduslikult rannal“ kodueesti ja eesti pagulaskirjanike esimesel mitteametlikul kokkusaamisel Helsingis 15.–16. mail 1989. aastal. Nõukogude okupatsioonivõimud olid Eesti Vabariigi ajal haljendanud „kirjanduse puu“ 1940. aastatel maha saaginud ning selle „maha saetud puu tükk tüve ja suur osa ladvast ja võrast“, nagu ütleb Kross, oli

5 Metafoori omakultuuriline tähendus viib muidugi tagasi rahvuseeposeni „Kalevipoeg“, milles kangelane ehitas silla Eesti ja Soome vahele, aga Venemaale viiva silla rajamine ebaõnnestus.

6 Siin mõtlen pigem inimlikku kontrolli, andes aru nende seotustest ideoloogiliste ja (välis)poliitiliste küsimustega, mis aga praeguse vaatepunkti puhul tagaplaanile jäävad.

7 Sama materjali läbitöötamine jätkus ettekannetes „Harrastused parraspuudel: luuleuuenduse varjudest raudsel eesriidel“ (2012), „В поисках родного гнезда: Младшее поколение эстонского зарубежья и их отношения с родиной“ (2012) ja „Beyond the Crisis: Reception of Soviet Estonian Literature in Abroad“ (2013).

ujunud teisele poole vett ja on seal õitsema löönud (Kross 1989: 975). Selles kõnes esitatud retooriline küsimus „Kas polnud see [lõhenemine] kohutav ilmajäämine samal ajal ka eesti kirjanduse äraarvamatu võit?“ on olnud kavatsuslikult intrigeeriv. Arutlustes eesti kirjandusajaloo üle sai Krossi *lõhenenud puu* metafoor peagi sõnastuse *kahte harusse kasvanud puu* ning hakkas tähistama kogu eesti sõjajärgse kirjanduse traagilist saatust (vt ka Kirss 1999).

Pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist 1990. aastatel ja juba enne seda, 1980. aastate lõpus alanud sotsiaalse elevuse ja optimismi lainel hakkasid värsked tuuled puhuma ka eesti kirjanduskriitikas.⁸ Kahte harusse kasvanud puu asemel hakati rääkima *ühest eesti kirjandusest*, taunima ka mõistet *väliseesti kirjanik*. Katse okupeeritud Eestis ja Läänes ilmunud eesti kirjandust ühe, enam-vähem sidusa kirjanduse ajaloo „loona“ ja ideoloogia-vabalt esitada tehti 2001. aastal ilmunud uues „Eesti kirjandusloos“ (vt Annus jt 2001), näiteks peatükkide ülesehituse kaudu, kuid see ei osutunud piisavalt jõuliseks, et läbi viia nii-öelda paradigmuuutust eesti kirjanduslookirjutuses ning muuta senist „kahest harust“ lähtunud kirjandusajaloo käsitlust. Praeguseks on *kahte harusse kasvanud puu* põlistatud kirjandushistoriograafiliselt isegi kahekordselt: lisaks Roots 1973. aastal ilmunud Arvo Mägi, Karl Ristikivi ja Bernard Kangro raamatule „Eesti kirjandus paguluses 1944–1972“ (Mägi jt 1973) ilmus 2008. aastal enam kui 800-leheküljeline monumentaalteos „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil“ (vt Kruuspere 2008). Tihedalt läbi kirjutatud pagulaskirjanduse ajaloo kõrvale uue ühise eesti kirjandusloo kirjutamine on nüüd mõeldav ainult uue lähenemisenurga leidmisel.

Mis on kaheks lõhenenud „eesti kirjanduse puu“ tüveks ja mis juurteks? Toetan seisukohta, et need juured on sügaval eesti rahvusliku ärkamisaja mullas ning tüveks arbujaate luule, küpsenuna Juhan Liivi, Gustav Suitsu ja Marie Underi loominguga esteetilises ja eetilises nõudlikkuses (Ivask 1965: 280–269), aga sellest pikemalt järgmises peatükis. Rahvusliku ärkamisaja pinnas on toitnud enam kui 150 aastat nii rahvusidentiteeti kui kirjanduslikke tüvitekte, mille saatuseeloses eesti sündmuskirjus kultuuriloo on salvestatud kogu rahvuse püsijäämise eksistentsiaalne vaev. Üldistust kartmata võib öelda, et nendest juurtest resp. rahvuslikest ideaalidest hoiti kinni nii okupeeritud Eestis kui ka paguluses, seda hoolimata kontekstide nii-öelda vastandmärgilisusest: kui eesti pagulaskogukondades Läänes võis ja pidigi rahvuslik mõte esile tulema vabalt kõikidel kultuuritasanditel, siis kodumaal sai see toimuda ainult vaikse vastupanuna, mis otsis rahva seas kõikvõimalikke väljendusvorme.⁹ Kui „pagulasharu“ üheks peamiseks eesmärgiks oli, nagu kaasaegne kriitika väljendus, kõige eestilise resp. rahvuslike ideaalide alalhoidmine, isegi konserveerimine, siis okupeeritud

8 Selleaegsed kirjandusajaloo kirjutamise arutelud võtab kokku artiklikogumik „Traditsioon & pluralism“ (vt Laak 1998).

9 Sellise järelduse lubab teha ka „Kalevipoja“ retseptiooni uurimine nii kodus kui võõrsil rahvalikul, inimlikul tasandil, mis vastandus ideoloogilisele. Vt selle kohta „Kalevipoeg kui tüvitekst“ (Laak 2013).

Eestis tembeldati mis tahes rahvuslikku mõtet parteilise ideoloogia poolt *natsionalismiks*, mis stalinismi ajal võis maksma minna vabaduse või isegi elu. Alates 1950. aastate teisest poolest kuni okupatsiooniperioodi lõpuni oli aga rahvusliku mõtte „ridade vahele“ peitmine eesti nõukogude kirjanduse küll varjatud, kuid kindlasti peamisi allhoovusi, selle eetiline jõud, mõte ning ka lugejamenu ja -janu allikas.

Suhtumises rahvuslikku mõttesse, kõigesse eestilisse paistavad silma aga lahkavamu- sed põlvkondade vahel, mis hakkasid esile kerkima 1960. aastatel mõlemal pool raudset eesriiet. Kui esimesele pagulaste põlvkonnale tähendas rahvuslikest väärtustest kinnihoid- mine vägivaldselt katkestatud kultuuritraditsiooni jätkamist paguluses, siis nende laste, juba uuel elukohamaal üles kasvanud noorema põlvkonna vaatepunktist tehti seda vahel isegi liiga jonnakalt: „Meie eestlus on meile endile tähtis, aga mis lõppude lõpuks loeb, on inimese humaansus,“ nagu võime lugeda New Yorgis ilmunud noorteajakirja Meeletu 2. numbrist (Meeletu 1970: [10]).¹⁰ Põhjenduse eelpool esitatud ehk paradoksaalselt julgena tundunud väitele – rahvuslikku „juurt“ hoiti alal mõlemas „harus“ – võib tuua Jaan Kaplinski kirjust Hellar Grabbile 12. detsembril 1969 Washingtonis, mis annab teda, et Tõnu Tepandi on hakanud õppima – kannelt. Kaplinski sõnade järgi

[...] on Tepandi algatanud väga olulise asja (mu arust): midagi pop-laulu taolist (esialgu kitarriga), kus viis temalt ja sõnad Rummolt, Kaplinskilt, rahvaluulest, Ristikivilt etc. See annab mingi hoo riimiga luuletusi teha... Ja on üks samm üle lõhe, mis rahva valdavalt ärkamisaegset maitset [minu rõhutus – M.L.] uuemast ja peenemast lahutab. „Laulu võim“. (Grabbi, Kaplinski 2013: 223.)

Eesti kirjanduse „kahte harusse kasvanud“ puu üheks sidumise võimalikkuse vastu kõneleb loomulikult ka kogu sotsiokultuuriline kontekst laiemas mõttes, kuid sugugi väheolu- line polnud ka pragmaatiline pool – autorite loomistingimused. Kui pagulaskirjanikud said loominguga tegeleda „päevatööst vabadel tundidel“ ja ka suhteliselt vähesel honorari eest ning Eesti Kirjanike Kooperatiivi (edaspidi EKK), Orto jt kirjastuste raamatud ilmusid väikes- tes tiraažides ning levisid kontaktisikute ja levitajate võrgu kaudu ülemaailmse postimüügi teel (vt Valmas 2003), siis kirjandust Eestis toetas tugev riiklik tugistruktuur, alates kirjastus- test ja trükikodadest kuni turunduse ja raamatukogudeni. Võrreldamatud suured olid Eesti NSV-s ka raamatute tiraažid ja autorihonorarid – vabakutselistel kirjanikel polnud leiva lauale saamisega raskusi (vt ka Kross 1989: 975).

---

¹⁰ Pagulaspõlvkondade maailmavaatelised erinevused ideoloogilisel ja poliitilisel tasandil on loomulikult keerulisem ja omaette käsitlust vajav teema, näiteid tegeliku konflikti teravustest leiame ka Hellar Grabbi mõnest kirjust Andres Ehinile (vt nt Ehin, Grabbi 2012: 124, 133).

Teiseks ja tõsisemaks küsimuseks on „lõhenemine“ ise: kui pagulaskirjanduses tekkis sõjajärgses proosas *nostalgjaromaan*¹¹ ja kirjanduse üheks keskseks teemaks kujunes põgenemise traumaatiline kogemus,¹² siis kirjanike jaoks kodumaal olid mõlemad teemad – nostalgia ja trauma – kohatud, keelatud või lausa tabud. Vaba Eesti igatsusest, küüditamisest, perekonnaliikmete ja sõprade kaotamisest, Nõukogude okupatsiooni haardesse jäämisega kaasnenud tunnetest ja läbielamistest kirjutamine oli Nõukogude riigis mõeldamatu isegi vihjeliselt ja ridade vahel.

Viiekümnendatest

Eesti kirjandusloo kui terviku seisukohast on tõsi, et pärast sõda, aastatel 1944–1956 õitses ja arenes eesti kirjandus kunstilises mõttes, s.t püsiväärtusega teoseid loodi ainult Läänes, peamiselt Stockholmi–Lundi teljel Rootsis: EKK ümber oli koondunud suurem osa küpses loomeeas eesti kirjanikke (vt Olesk 2010, Kross 1989, Langemets 1989), Nõukogude

Hellar Grabbi ja Ivar Grünthal Alexandrias
1964. a. – EKLA, reg 2013/191 [korraldamata materjal]

11 Eesti kirjandusajaloo käsitlusse on toonud mõiste Epp Annus, toetudes Ilse Lehiste poolt Karl Ristikivi 1946. a ilmunud romaani „Kõik, mis kunagi oli“ aadressil tehtud poeetilisele määratlusele „Aeg hoidmas hinge kinni enne purunemist kildudeks“ (vt Annus jt 2001: 395–396).

12 Nostalgjat ja traumat Ristikivi ja Kangro romaanides on uurinud Maarja Hollo: vt Hollo 2009, 2013a, 2013b, sama teemat käsitleb ka Tiina Ann Kirsi artikkel käesolevas ajakirjanumbris.

Eestis kunstiliselt väärtuslik kirjandus nendel aastatel puudus.¹³ Kokkuvõtte kogu stalinismiaegsest kirjandusest on teinud Hellar Grabbi, kelle sõnade järgi võib selleaegset eesti kirjandust nimetada „teadlikult kirja pandud jamaks, mille tingis hirm, leib ja paratamatus“ (Grabbi 1997: 105).¹⁴ Kuna honorarid olid kõrged, avaldasid tuntud kirjanikud nii ideoloogilisel surve kui ka inimlikuks äraelamiseks läbipaistvalt propagandistlikke teoseid (näiteks Paul Rummo) või siis pühendusid, olles kirjanikuna vaikima sunnitud, tõlkimisele (näiteks Betti Alver). Arhiivimaterjalidest on aga hiljem välja tulnud, et mitmed sellised, avalikult n-ö stalinistlikud luuletajad (näiteks Ilmi Kolla) kirjutasid enesele hingelähedasi lüürilisi värsse „sahtlisse“ ja saatsid neid erakirjades lähedastele ja sõpradele (Annuk 2007: 8). Viimased uurimused on näidanud, et loominguilise vabaduse säilitamiseks hakati nõukogude eesti proosakirjanduses 1950. aastate lõpul otsima uusi kanaleid teistes, vähem kunstilistes, ent ideoloogilise surve alt vabamates žanrites nagu olmereportaaž.¹⁵

Kui jätta kõrvale poliitilised ja ideoloogilised küsimused, võib Kodu-Eesti ja Lääne pagulasühiskondade kirjandusvälju kõrvutades ometi ära tunda sarnase struktuuri: mõlemal pool toimus eesti kultuuri ja kirjanduse rahvuslikust ärkamisajast pärit „juure“ ja „eestilise“ alalhoidmine (uue elukohamaa) pealesuruvate teiste kultuuride vahel, nendega (mitte)suhestudes. Ka Nõukogude Liit oli kultuurilises mõttes kodumaale jäänud inimeste jaoks ju võõras paljurahvuseline riik, mille paratamatus „rahvaste sõpruses“ võiks näha teatud paralleeli multikultuursete lääneriikidega. Tavainimeste unistus oli aga mõlemal pool raudset eesriiet vaieldamatult üks – vaba Eesti.

Paralleelidest kuuekümnendatel

Muutused kahe eesti kirjanduse suhetes hakkasid toimuma pärast stalinismi hukkamõistmist 1956. aastal, kui algas niinimetatud *Hruštšovi sul*.¹⁶ Õhkkond Eestis läks vabamaks, täitus naiivse lootusega nõukogude ühiskonna jäävale liberaliseerimisele, mida väljendab kujukalt Kaplinski kirjas Grabbile 29. oktoobril 1967: „Viha ja protest on vahel küll, aga see mahub ju marksismi raamidesse ära. Ja nagonii liigub meie riik terve mõistuse suunas [---].“ (Grabbi, Kaplinski 2013: 160.) Tähelepanuväärne ajastumärk oli raamatute

13 Selle vaatepunkti arendab välja Sirje Oleski artikkel „Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria“ käesolevas ajakirjanumbris.

14 Hellar Grabbi, Mana omaaegse toimetaja ja praegu tunnustatud eesti mälestuskirjaniku enda roll ja vaated ei välista ideoloogilist mängu ka tema poolt.

15 Sellise idee pakkus välja Johanna Ross ettekandes „„Minu juhmus oli otsekui põhjatuul kevadel“: minajutustajast eesti sotsrealismis“ konverentsil „REALISM!!!! Konverents realismi nüüdisaegsest tähendusest ja relevantsusest“ Eesti Kirjandusmuuseumis 17. mail 2013. a.

16 Pärast Jossif Stalini surma 5. märtsil 1953. a hakkas uus riigijuht Nikita Hruštšov järk-järgult Nõukogude Liidu ja Lääne riikide vahelist „raudset eesriiet“ paotama, mis tegi võimalikuks ka suhted kodueestlaste ja pagulaste vahel.

tiraazide plahvatuslik kerkimine 20–30, isegi 40 tuhandeni, mis sellest hoolimata kadusid lehtidelt mõne tunniga. „Nõukogude korra ajal oli ilukirjandus muu hulgas rahvusliku identiteedi peamisi väljendajaid,“ nagu kirjutab viimases eesti kirjandusloos 1960. aastate ülevaates Mart Velsker (Annus jt 2001: 414). Kuidas olukord Kodu-Eesti kirjanduselusel mõjus literaatidele Läänes, loeme Grabbi kirjust Kaplinskile 1. septembrist 1967: „Tolmust ja värvidest on ikka vägev asi küll ja et seitsmeteisttuhandes eksemplaris see trükitud sai, on ikka minu arvates üks ennekuulmatu asi nõukogudemaal“ (Grabbi, Kaplinski 2013: 146).

Kuuekümnendate kultuuriprotsessidest rääkides on Velsker rõhutanud varasemaga võrreldes kümnendi üldist avatust, mis väljendus tõlkekirjanduse mitmekesisustumise kõrval ka „varjatud positiivse alatooniga dialoogis eesti pagulaskirjandusega“ (Velsker 2001: 415). Selline dialoog toimub mitmel tasandil: ametlikul, formaalsel tasandil alustati Eestist põgenevate suurte eesti kirjanike-klassikute (osalisest) rehabiliteerimisest, alates nende kustutamise keelatud autorte nimestikest.¹⁷ Pärast EKP XX kongressi 1956. aastal vabanesid põlu alt pagulusse siirdunud Marie Under ja Gustav Suits, seejärel Albert Kivikas, Karl Ast-Rumor, Artur Adson jt. Riiklikus kirjastuses Eesti Raamat ilmus 1967. aastal Paul Rummo koostatud 1000-leheküljeline luuleantoloogia „Eesti luule“, milles esimest korda avaldati suurem kobar ka pagulasautorite loomingut: Bernard Kangrolt, Arno Vihalemalt, Kalju Lepikult, Ivar Grünthaliilt ja Harri Asilt.¹⁸ Väljaande koostamise aegne kirjavahetus Rummo ja autorite vahel on arhiivis säilinud, kuid kujutab endast kirjastuse formaalset asjaajamist ega paku loomingu- ja kontaktide uurimisel abi, oluline on aga pagulasautorite tagasitoomine „ühe eesti kirjanduse“ kaante vahele kui fakt, mis tähistab murrangut senises nõukogude kultuuripoliitikas. Antoloogia koostamise ja ilmumise ajal avaldati kirjastuses Eesti Raamat 1965. aastal vabariigiaegse nomineeritud esikirjaniku August Mälgu romaan „Kevadine maa“ (EKK, 1963) ning 1966. aastal Loomingu Raamatukogus, küll kavalaid keerdkäike pidi, Karl Ristikivi „Imede saar“ (vt Hinrikus 2010: 287),¹⁹ pagulasautorite teoseid hakati avaldama ka ajalehes Kodumaa.

17 Pagulaskirjanike teosed ja arhiividokumendid jäid erifondidesse siiski veel kuni 1980. aastate lõpuni, kuigi kontroll nende kasutamise üle polnud enam nii range.

18 Eesti luule uuest põlvkonnast olid sees: Jaan Kross, Ain Kaalep, Lehte Hainsalu, Tõnis Lehtmets, Mats Traat, Paul-Eerik Rummo, Arvi Siig, Enn Vetemaa, Rudolf Rimmel, Aleksander Suuman, Vanda Sõelsepp, Ly Seppel, Jaan Kaplinski, Viivi Luik, Hando Runnel, Juhan Saar, Muia Veetamm, Velly Verev, Valeria Villandi; aga ka Juhan Smuul, Debora Vaarandi, Aira Kaal ja Felix Kotta, lisaks kindlasti retseptiooniajaloolise tähendusega Juta Kaidla, Maria Salundi ja Helgi Muller (vt Rummo 1967).

19 Ristikivi romaan „Imede saar“ (1964) ilmus Loomingu Raamatukogu sarjas 1968. aastal, kuid LR-i nimekirjas ilmunud raamatute hulgas seda ei leidunud (vt Hinrikus 2010).

Kultuurisuhete vaatepunktist oli märgiliseks Ilmar Laabani tõlgete ilmumine Charles Baudelaire'i luulekogus (vt Sang 1967).²⁰ Viimast kommenteerib Jaan Kaplinski 29. oktoobril 1967 kirjas Grabbile: „[---] näeb mis edasi saab! Esimene samm on ju tehtud – selle tegi Laaban Baudelaire'i tõlkekogumiku osalisena. Meil ilmusid seega esimest korda väliseestlaste tõlgitud värsid – väliseestlase looming.“ (Grabbi, Kaplinski 2013: 160.) Ka teiselt poolt tehti vastusamme: ilmusid Arvo Mägi eesti kirjanduslood soome ja inglise keeles „Viron kirjallisuuden historia“ (Mägi 1965) ja „Estonian Literature“ (Mägi 1968) – mõlemas käsitleti koos nii kodu- kui pagulasautoreid (vt ka Ojamaa jt 2012: 111). Kodu-Eesti ja pagulaskirjanduse ametlikest suhetest kõneledes ei saa minna mööda ideoloogilistest ja poliitilistest filtritest, mida arhiiviallikatele tuginedes kommenteerib Sirje Olesk artiklis „Kahe Eesti kahekõne“ (vt Olesk 1999).²¹

Kassetipõlvkonnast Eestis

Vahekorda „kahe eesti kirjanduse“ suhetes muutis põlvkonnavahetus kodueesti kirjanduses. Nagu teada, astus 1950. aastate lõpus ja 1960. aastatel parnassile terve plejaad noori kirjanikke, kellest nüüdseks on saanud eesti kirjanduse klassikud: Jaan Kross, Ain Kaalep, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Andres Ehin, Viivi Luik jt. Luulekassetides „Noored autorid“ (1962–1968) debüteeris kokku 19 luuletajat, enamasti senitundmatut autorit. Kassett andis tuule tiibadesse ja peagi järgnesid uued kogud. „Eesti kirjanduse puu“ teine haru oli õide puhkemas. Mõiste *kassetipõlvkond* hakkas kirjanduskriitikas tähistama sageli kogu 1960. aastate noorimat kirjandust (Annus jt 2001: 414). Uue põlvkonna plahvatuslik esilekerkimine kodumaal ei jäänud märkamata ka raja taga: pagulaskriitikas hakati kasutama ka kujundlikku nimetust *Aomaastike põlvkond* (vt nt Grabbi 1997: 14), viitega kassetipõlvkonnast vanema Ain Kaalepi vabavärsilise vormikeele poolest murrangulisele luulekogule „Aomaastikud“ (1962).

Kassetipõlvkonna esiletõus ja modernistlik luuleuuendus ei toimunud Eestis sugugi üleöö. Seda valmistas ette Jaan Krossi, Ellen Niidu ja Ain Kaalepi 1958. ja 1959. aastal algatatud luuleuuendus. Siitpeale etendus eesti kirjandusavalikkuses ja -kriitikas tormiliste sündmustega „vabavärsi kolmekrossiooper“ (vt Olesk 2001). Olgugi, et oli alanud sula-periood, õhus oli justnagu uue ajastu hingust, tahtsid kirjanduselu endiselt kontrollida EKP Keskkomitee parteifunktsionäärid, kelle suunamisel toimus vabavärsi avalik hukkamõistmine. Ajalukku on jäänud kirjandusteadlase Endel Nirgi tige paroodia „Porikuu sonaat-fantaasia

²⁰ Laabaniilt ilmus „Kurja lilledes“ 22 tõlget, mis olid valminud avaldamiseks just selles raamatus, nagu kirjutab Sirje Olesk Grabbi–Kaplinski kirjavahetuse kommentaarides. See oli ilmselt teada ka siseringkondades, nagu selgub Kaplinski kirjust.

²¹ Artikkel on ilmunud kordustrukis raamatus „Tõdede vankuval müüril“ (Tartu, 2002).

opus 13 (heroilis-paroodiline)“, mis Hermelini varjunime all ilmus neljaosalise mahuka värss-
teosena prestiižses kultuurilehes Sirp ja Vasar:

Ma läksin porikuul mööda imelikku teed,
mille kõrval oli plekktahtlile kollaste tähtedega kirjutatud:
„See on uus luuletee ja siit saab laul oma õige alguse“.

Aga mina läksin kõheldes, kartes ja komistades
ja ringi vaadates kahele poole
ning mõtlesin segase tundege: „Kuhu kolkasse olen ma sattunud?“ (Hermelin 1960).

Kirjanduslik põlvkonnavahetus omandas peagi hoopis avarama ja põhimõttelisema tähenduse kui varasemad *generatsioonide võitlused*²² ja esteetilised „pöörded“. Vabavärsi kolmekrossiooperil oli oma eel- ja järellugu, see oli murrang luules, kuid ühtlasi ka kirjandusliku mõtte arengus, mis toimus läbi avalike sõnavõttude ja esinemiste. Andres Ehin on meenutanud, et noored avaldasid oma pahameelt Hermelini paroodia üle Kirjanike Liidu Tartu osakonnas, noorte autorite koondises ja mitmetel luuleõhtutel, ning et nendel kõlanud vastulaused saadeti Sirbile ja Vasarale, Edasisse ja Loomingusse (Ehin 2001: 1399), pikem arutelu toimus ajalehes TRÜ. Teised kaasaegsed on „Porikuu sonaadile“ järgnenud meeleavaldusi nimetanud isegi *vabavärsi kaitseaktsiooniks*, mida alustasid Tartu ülikooli ajaloo- ja keeleteaduskonna tudengid tulihingelise Peet Lepiku juhtimisel.²³ „Meie, s.t Andres [Ehin], mina [Kaplinski], meie sõpruskonnale lähedane Peet Lepik ja mõned teised, koostasime Hermelini-vastase manifesti vabavärsi ja vabavärsiseppade kaitseks ja eriti tänu Peet Lepiku energiale koguti sellele hulga allkirju“ (Kaplinski 2012: 50).²⁴ Vabavärsi kaitseks kirjutasid tudengid ühise „poleemiliselt sõjaka“ pöördumise „Avalik kiri Hermelinile“ ajalehele Noorte Häälel. See küll ei ilmunud, ent avalikku diskussiooni vältida ei õnnestunud (Lepik 1993: 26). Vabavärsi kaitseaktsiooni lõppakordideks võib pidada 1961. aasta jaanuari alguses Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatuse koosoleku vormis peetud rahvarohket arutelu vabavärsi ja kirjanduskriitika üle ning vabavärsiarutelu Tartu ülikooli keemiahoone ringauditooriumis

---

22 Mõiste pärineb Jaan Kärneri artiklist „Generatsioonide võitlus kirjandusliku mõtte liikumises“ (vt Kärner 1934).

23 Peet Lepik on praegu tuntud Tartu-Moskva koolkonna semiootika uurijana. TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogija osakonda oli ta astunud pärast väljaheitmist Moskva Kinoinstituudist 1956. aasta Ungari sündmuste protestiaktsioonides osalemise eest.

24 Kaitseaktsiooni eestvedajateks olid peamiselt TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu (ÜTÜ) kirjandusringi liikmed, esimeste kursuste tudengid, kelle hulgas olid ka tulevased kassetipõlvkonna autorid Jaan Kaplinski, Andres Ehin ja Paul-Eerik Rummo (Lepik 1993, vt ka Lauristin 2010: 70–72).

sama aasta 18. aprillil, mille kohta leidub rohkeid kajastusi nii ajalehtedes kui Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (vt Olesk 2001: 1393–1396, Ehin 2001: 1400–1401).

Mis võis tingida noorte sedavõrd tormilise reaktsiooni? Tegu oli esimese „sulaaja“ põlvkonnaga, kes olid koolilastena olnud tunnistajateks stalinistlikele repressioonidele ja näinud, kuidas „keelatud Tuglas“ muutus „lubatud Tuglaseks“. Vabavärsi vastu suunatud kriitikas nägid tudengid taas ohtlikke märke kirjaniku loomevabaduse piiramisest, mis tuletas meelde tagakiusamisi ja repressioone 1956. aastal ametlikult hukkamõistetud stalinismi ajal. Seega, tegu oli küsimusega (kirjanike) loomingulisest vabadusest põhimõtteliselt, mitte aga sellest, millises värsimõõdus seda vabadust väljendatakse.

Kuidas loomingulise vabaduse teema võiks puudutada „ühe eesti kirjanduse“ küsimust, kas ja missugustest kassetipõlvkonna mõjudest võiksime rääkida pagulaskirjanduse kontekstis? Sellele küsimusele vastamiseks peab alustama võimalike suhtluskanalite kaardistamisest.

Paul-Eerik Rummo. – EKLA, reg
2013/191 [korraldamata materjal]

Kontaktidest ja kultuurikirjavahetustest

Pagulaste erakirjad hakkasid teadaolevalt läbi raudse eesriide jõudma üldjuhul alates 1950. aastate teisest poolest, eelkõige perekondlike kontaktide loomise vajadusest. Nagu Sirje Olesk on kirjutanud, tekkisid Nõukogude Liitu ja teisi riike lahutanud „raudsesse eesriidesse“ ajaga üha laienevad praod: „Pagulaste kirjavahetused kodustega algasid siiski alles pärast Stalini surma ja ka siis tuli olla ettevaatlik, sest kirju kontrolliti“ (Olesk 2013: 299). Sellised perekondlikud kirjavahetused on siiani suures osas eravalduses, halvemal juhul hävinenud. Ometi on erakirjavahetused, eriti käsiposti teel liikunud kirjad, üheks oluliseks, võib-olla ainukeseks autentse dokumendiväärtusega allikaks, mille ajastuehtsuses saab kindel olla, kui arvestada ajastuomaseid retoorilisi filtreid.

Kirjanike ja literaatide omavaheliste kontaktide uurimine on saanud võimalikuks tänu eesti kirjanike ja teiste kultuuriinimeste käsikirjalise pärandi, sh kirjavahetuste jõudmisele arhiividesse nii Eestis kui Läänes.²⁵ Nende isikuarhiivide uurimine sunnib ümber mõtlema seniste kirjanduslugude aluseks olnud stereotüüpe, mille kohaselt „eesti kirjanduse puu“ kaks haru kasvasid mõlemal pool raudset eesriiet lahus ja kontakte justkui ei olnud. Piirid olid suletud, pagulaste ja kodueestlaste suhtlust kontrolliti, nagu eespool öeldud, mõlemalt poolt, kuigi erisuguste mehhanismide kaudu: ENSV-s EKP Keskkomitee ja julgeoleku, Läänes pagulasühiskonna „ladviku“ poolt. Näiteks kodumaal käimine võrdustati okupatsiooni tunnustamise, seega kodumaa reetmisega (vt Ehin, Grabbi 2012: 133). Pingeväljad ametlikul tasandil olid ja jäid kuni okupatsioonija lõpuni suureks, kuid arhiivimaterjalid ja juurde kogutud intervjuud annavad tunnistust, et raudne eesriie ei olnud takistuseks isiklikele suhetele kultuuriinimeste vahel.

Esimesed niisugused sidemed hakkasid tekkima 1960. aastate alguses. Missuguseid juhte ja läbimõeldud kanaleid pidi see toimus, saame lugeda Hellar Grabbi saateartiklist kirjavahetusele Andres Ehiniga:

See oli kunagi 1963. aasta suvel, kui mu sõber, tuumafüüsika doktor Rein Silberberg, andis mulle ühe kuupäevata sedeli, mille oli talle kirja teel saatnud Tartu tuumafüüsik Harry Õiglane, koos palvega anda see edasi mõnele eestlasest keele- või kirjandusmehele Ameerikas. Sedelil oli loetletud terve rida raamatuid, mille vastu sedelisaatja huvi tundis. Kontaktiotsijaks osutus noor ärkav literaat ja tärkav luuletaja Andres Ehin, viimasele saatsin pika kirja, dateeritud 3. III 1963. (Grabbi 2012: 79–80.)

Tuleks rõhutada, et selliseid teid või „praktikat“ kasutasid ka teised kultuuriinimesed, mitte ainult kirjarahvas. Näiteks leiame arvukalt paralleele juba 1950. aastate lõpul alanud isiklikest suhtlusvõrgustikest muusikainimeste vahel raamatust „Harri Kiisk: eesti kultuuri vahendaja Rootsisis“ (Ojamaa jt 2012: 116–117 jm). Nende suhete aluseks oli pagulaste poolt vaadates muuhulgas ka 1960. aastal avanenud võimalus Nõukogude Eestis ilmunud raamatuid, ajakirju ja ajalehti (Sirp ja Vasar, Noorus, Keel ja Kirjandus, Looming, Kunst) isiklikult, posti teel koju või raamatuvahendajate kaudu kohalikesse kauplustesse tellida, propagandaleht Kodumaa tuli postkasti tellimata (vt Hinrikus 2010), kodumaisest kirjanduselust ja kirjanikest oli sageli juttu ka pagulasajakirjanduses. Seega oli huvi korral võimalik hoida end kodumaal toimuva ja ilmuvaga enam-vähem kursis. Kodumaise kirjandusel n-ö silma peal hoidmisega tegeles nii ajakiri Tulimuld kui Mana. Näiteks Tulimullas ilmuvad Arvo Mägi artiklid kodueesti luulest (1964, 1974), proosast (1973) ning arutlus „Eesti kirjanduse

---

²⁵ Pagulaskirjanike ja kultuuritegelaste arhiive hakati Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi üle andma 1990. aastate algul, süstemaatilist kogumistööd tehakse ka Eesti Rahva Muuseumis, Toronto Tartu Kolledži juures asuvas Väliseesti Muuseumi (VEMU) Eesti Õppetöö Keskuse arhiivis jm.

eeldustest siin ja seal“ (1968); Ivar Grünthali „pikad eesti kirjanduse aastaülevaated, milles esmakordselt käsitletakse rööbiti välis- ja kodueesti teoseid“ (Olesk 1999: 744).

Ivar Grünthali aegne 1960. aastate Mana arvustas kõiki Eestis ilmunud „Noorte autorite“ kassette, tutvustas ja avaldas Artur Alliksaare, Betti Alveri, Jaan Kaplinski, Viivi Luige, Jaan Krossi, Uku Masingu ja Paul-Eerik Rummo luulet.²⁶ Kassetipõlvkonna loomingut ja uusi autoreid tutvustati ka kirjandusõhtutel (sageli nimesid nimetamata) ja akadeemiliste huvidega inimesi kokku toonud metsaülikoolides Rootsisis, Ameerikas, Kanadas ja Austraalias.²⁷ Torontos 1972. ja 1973. aastal lühiajaliselt ilmunud noorteajakiri kannab isegi nime Vasikas, inspireerituna noore Paul-Eerik Rummo samast perioodist tuntud luuletusest „Esimene vasikas“: „Ma seisan harkisjalu / ja uudistan maailma. / Mul on naljakas saba ja kaks suurt silma. // Ja ma ei taha / minna aia taha.“ (Vt Vasikas 1972–1973, vt ka Rummo 1962: 5.)

Kodumaine kirjandus ja kultuurielu huvitas ka vanemat, mitte ainult nooremat pagulaste põlvkonda. EKK juhul Bernard Kangrol oli 1957.–1980. aastatel mahukas kirjavahetus enam kui 20 kirjasõbraga kodumaal, sealhulgas kirjanduslik korrespondents Endel Sõglaga, TRÜ kirjandusprofessorite Harald Peebu (56 kirja) ja Karl Muruga (48 kirja) ning akadeemik Paul Aristega (17 kirja); kirjanikest Ain Kaalepiga (48 kirja), lisaks kirjavahetused noorpõlvkeaslastega 1930. aastate Tartust. Seda hoolimata sellest, et Kangro põhimõtteliselt ise kordagi Eestis ei käinud ja kuulus nende hulka, kes ametlike suhteid okupeeritud Eestiga täielikult eitasid.

Kontakte Kodu-Eestiga ja vastupidi, Läänega otsisid ka noorema põlvkonna literaadid, kuid selle erinevusega, et nemad löid kontakte nii vanemate kui noorematega, sealhulgas Mana-ringkonnaga, mitte ainult omaealistega. Näiteks üks Eesti „kuldsete kuuekümnendate“ luuleuueenduse säravamaid noori autoreid, Jaan Kaplinski oli 1960. aastatel tihedas kirjavahetuses Vello Saloga Roomas, Ivar Ivaskiga Ohlahomas, Arvo Mägiga Stockholmis, Ivar Grünthaliga Uppsalas ja Hellar Grabbiga Washingtonis. Grabbi kirjanduslike korrespondentide hulgast leiame peale noore Kaplinski ja Ehini näiteks ka Uno Lahe, Vladimir Beekmanni, Evald Okase, Viktor Palmi, isegi Kaarel Irdi. Mõnikord rajanesid teise põlvkonna kirjanike suhted vanematega varasematele, s.t Eesti-aegsetele perekondlikele kontaktidele.

Kirjavahetustega kaasnes raamatute saatmine postipakkides. Tüüpiliselt sellele ajale algavad erakirjad mõlemalt poolt pakkide sisu detailse loetlemisega: kas kõik, mis on saade-

26 Manas arvustasid kassetti „Noored autorid“ 1962 (Rummo, Ruud, Siig, Traat, Vetemaa) Arno Vihalemm (Mana 1964, nr 1), „Noored autorid“ 1963 (Muller, Rimmel, Suuman) kassetti Ivar Grünthal (Mana 1964, nr 2), „Noored autorid“ 1964 (Kaplinski, Luik, Metsalt, Runnel, Seppel) kassetti Hellar Grabbi (Mana 1965, nr 1/2) ja „Noored autorid“ 1967 (Baturin, Ehin, Koeney) kassetti samuti Hellar Grabbi (Mana 1969, nr 1).

27 Nt Kotkajärve Metsaülikoolis pidas Ivar Ivask 1967. aastal loengu „Tõlketoodang ja luulelooming okupeeritud kodumaal“, 1970. aastate algul ettekanded Jaan Krossist ja August Sangast, Ivo Illiste rääkis Jaan Kaplinskist (vt Ojamaa jt 2012: 112, Susi 1984). Noori autoreid ja kirjandust kodus hakatakse alates 1970. aastatest tutvustama ka Austraalia Metsaülikoolis (EKLA, reg 2011/55).

tud, on kohale jõudnud? Tähelepanu pööratakse ka raamatute vahetamise kui fakti sisulise-male küljele: missuguseid raamatuid vahetati ja kuidas neid kirjades kommenteeriti? Teiseks, nagu näitab Grabbi kirjavahetus nii Ehini kui Kaplinskiga, olid posti teel saadetud luuletuste, novellide, arvustuste käsikirjad jõudnud vastastikku adressaadini ammu enne nende ilmumist trükis (mõlemal pool olid pikad ilmumistsükliid) ning nende üle vahetati mõtteid juba kirjades. Nagu Grabbi 9. oktoobril 1967 kirjutab, olla selles suhtes „maailmatšampion“ olnud Ivar Grünthal, kes saatnud mitu koopiat käsikirjast kohe Eestisse (Grabbi, Kaplinski 2013: 155).

Grabbi kirjadest ilmneb, et sellised isiklikud kontaktid olid mõlemal pool, nii Kodu-Eestis kui pagulasringkondades hinnaliseks sümboolseks kapitaliks. Sedavõrd oluliseks, et Grabbi võtab kasutusele uue mõiste *kultuurikirjavahetus*, mis hakkab tähistama selliseid kirjavahetusi, mille aluseks on võrdväärne kultuuriline ja professionaalne teabevahetus, mitte enam perekondlikud sidemed. Kultuurikirjavahetuste aluseks olid erakanaleid pidi toimivad ja, võiks öelda, kontrollitud usaldusel põhinevad suhtlusvõrgustikud, millesse polnud haaratud mitte ainult kirjanikud, vaid küllalt suur ringkond eesti vaimueliidist, sealhulgas füüsikuid ja loodusteadlasi (vt nt Grabbi 2012: 79–80).

Kultuurikirjavahetused ja selle juurde kuuluv raamatinglus kujunes hindamatuks kultuuriliseks kapitaliks ka 1960. aastate kodueesti kassetipõlvkonnale, hiljem loomulikult ka neist noorematele loomeinimestele. Paljudele teada ja mõnedes mälestuslikes tekstides mainitud, ent veel põhjalikumalt selgitamata on asjaolu, et kirjade ja mitmesuguste teiste kanalite kaudu Eestisse toimetatud pagulaskirjandus (ja muudki raamatud) ringlesid ja levisid edasi kinnistes sõpruskondades, peamiselt õhukesele paberile ümberlöödud masinakirjakoopiate ja ümberpildistuste kaudu. Tulemuseks oli paradoksaalne olukord: pagulaskirjandust polnud Nõukogude Eestis „ametlikult“ olemas, kuid kirjandusringkondades, sealhulgas noorte hulgas pagulaskirjanduse klassikute (Marie Underi, Karl Ristikivi, Bernard Kangro, Ilmar Laabani, Arvo Mägi, Arno Vihalemma, Kalju Lepiku jt) loomingut sageli tunti paremini ja ka hinnati kõrgemalt, kui seda tegid nende eakaaslased paguluses. Koopiate levitamise küsimusest sammukese kaugemale on astunud Sirje Olesk, vihjates esialgu ettevaatlikult Lepiku modernistliku ja mängulise luule võimalikule mõjule: „On omaette uurimisteema, kui palju mõjutasid ja kujundasid Lepiku luulekogud ja eeskätt nende masinikirjalised koopiad tema kaasaegseid, eriti noorema põlve luuletajaid ja luulelugejaidki kodumaal“ (Olesk 2002: 294).

Seega, kui käsitleda kirjanike erakirju subjektiivsete, ent ehedate uuskultuurilooliste (*new cultural history*) ajalooallikatena, siis kontaktide puudumisest kahe eesti kirjanduse vahel ning diasporaa kirjanike kodumaast isoleeritusest (ja vastupidi) rääkida ei saa. Pigem võiks veelkord rõhutada, et Kangro ja teisedki mõjukad vanemad kirjanikud hoidsid rangelt lahus isiklikke ja ametlikke suhteid. Institutsioonide, näiteks kirjastuste vahelisest läbikäimisest hoiduti põhimõtteliselt – see oleks olnud juba poliitiline akt. 1960 aastatel uue nähtusena tekkinud kultuurikirjavahetused olid seevastu võrgustikusised ja diskreetsed.

Eesti kirjanduse arbujalikust „tüvest“

Mis võiks olla mõlemale, Eestis ja Läänes kasvanud eesti kirjanduse harule omane ühine tüvi? Kas oleks alust pidada selleks Eesti Vabariigi 1930. aastate teise poole kirjandust, eriti aga Marie Underi ja 1930. aastate „kuldaja“ arbujate luulet? Vastust otsides pöördun veel kord Hellar Grabbi kui oma põlvkonna ühe juhtiva kriitiku ja ajakirja Mana toimetaja poole, kes oma arvustuses Marie Underi ja Betti Alveri Tallinnas ilmunud luuleraamatutele „Mõrane peegel“ (Alver 1962) ja „Kolmteist ballaadi“ (Under 1963) on kirjutanud:

Need kaks õhukest nigela välimusega kahekümne kopika eest ostetavat vihikut kaaluvad oma sisuliselt väärtuselt üles nende eakaaslaste kogu möödunud ligi kahekümne aasta jooksul kodumaal trükki pääsenud uudisloomingu luule osas. Ütleksin peaaegu, et terve nõukogude eesti uudisluule [---]. (Grabbi 1997: 14.)²⁸

Torontos Mana kirjastusel väljaantud Alveri luulekogu „Mõrane peegel“ saatesõnas hüüab ta: „Milline esteetiline hingus, milline eetiline jõud!“ (Grabbi 1968: 55). Kas ei kõla siin mitte ainult Alveri ja Underi luule, vaid ka eesti kirjanduses tervikuna kõige enam hinnatud kirjanduslike väärtuste süntees ja kokkuvõte, eesti kirjanduse säsi ja tuum? Seesama, millest hoidsid jonnakalt kinni Bernard Kangro ja EKK pagulaskirjanike vanem põlvkond ja millega oli 1960. aastatel järjepidevust taastamas kassetipõlvkond Eestis. „Võib olla seletan mõne sõnaga oma kirjanduslikku maitset üldse,“ kirjutab Andres Ehin Grabbile 5. märtsil 1964, „[---] Eesti luulest istuvad mulle hästi Talvik ja Alver, Juhan Liivi paljudes asjades tunnen midagi lähedast“ (Ehin, Grabbi 2012: 117–118); sidemete programmilist taastamist arbujatega Krossi, Niidu ja Kaalepi luules on Ehin nimetanud ka seoses vabavärsiaktatsiooniga (Ehin 2001: 1398).

Niisiis pakun oletuslikult, et kahel pool raudset eesriiet arenenud kirjandust, vähemalt luulet ühendab arbujalik tüvi ning et selle kahe haru võrad hakkavad vastastikuste mõjude kaudu 1960. aastatel põimuma. Selle väite üheks põhjenduseks on ka noorte pagulasautorite niinimetatud järelkasvantoloogia „Tont teab“ väljaandmise lugu Rootsis aastatel 1966–1968.

Järelkasvantoloogiast Rootsis

Antoloogia koostamisaegne käsikirjaline arhiiv kirjandusmuuseumis sisaldab üle 100 kirja koostaja Enn Nõu ja kogumiku kaastööliste vahel.²⁹ Kirjavahetused noortekogumiku

28 Alveri ja Underi kogude ning veel „portsu“ raamatute saatmisest teatab Andres Ehini kiri 29. juunil 1963 (vt Ehin, Grabbi 2012: 104).

29 Kirjavahetused asuvad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Enn ja Helga Nõu kogu korraldamata materjalide hulgas, vt EKLA, reg 1998/42. Valikuliselt olen neid kirjavahetusi koos kommentaaridega avaldanud artiklis „EKK ja pagulaskirjanike viimane põlvkond: 1960-ndate noortekogumiku „Tont teab“ saamisloost ja tagamaadest“ (vt Laak 2010).

kokkupanemiseks algavad 1966. aasta märtsis, kutsekirju kogumikus osalemiseks on saadetud laiali üle maailma (Soome, USA-sse, Rootsi). Kaastööde küsimisel on koostaja pöördunud põlvkonnakaaslaste poole, kelle kirjanduslikud ambitsioonid olid silma hakanud noorsoojakirjadest Eesti Noorus ja Tulehoidja (Peep Kivikas, Uno Ong), eriti aga Manast (Alur Reinans, Allan Tamm, Halliki Mälk, Elin Toona, Karin Saarsen, Aarand Roos). Mõnikord on n-õ õng vette visatud ka tundmatus kohas, küsitud kaastööd tuttava tuttavalt (Thomas Vaga) ning püütud tõlkimisele ärgitada ka rootsi keeles kirjutavaid noori autoreid (Toivo Nugin, Ivar Paulson *jun*, Priidu Pukk). Kõik need kirjad on Enn Nõu hoolikalt ja retooriliselt kaunitult sõnastanud, pikkade pöördumiste ja enese kui põlvkonnakaaslase tutvustusega, sageli meenutades ühiseid koosolemisi skaudi- ja/või noortelaagrites. Järgmise aasta alguses on kogumiku käsikiri koos. Kaaskirjas EKK-le 20. veebruarist 1967 nimetab Nõu tulevast raamatut *järeلكasvuantoloogjaks*. Raamatu pealkirjaks pidi saama „9“, sõelale jäänud noorte autorite arv:

„9“ on esimese pärasstõja generatsiooni raamat. Selle generatsiooni, kelle lapsejalad on Teises maailmasõjas ja kes on pärast sõda täiskasvanuks saanud. On loomulik, et ta vaatab elule omal viisil lähtudes enda kujundatud tõekspidamistest [minu rõhutus – M.L.]. Raamat peaks seda ja selle generatsiooni problemaatikat peegeldama. Sündinuna 1929–1938 moodustuvad autorid üsna homogeense kümneaasta-grupi. (Vt Laak 2010: 128–129.)

Kavandatud esialgne pealkiri muutus, sest EKK kolleegium oli kaks autorit tagasi lükanud kui kunstiliselt ebaküpsed. Raamat ilmus Eesti Vabariigi 50. juubeliaastal 1968 EKK kirjastuse raamatute B-seerias, Helga Nõu atraktiivse kaanekujundusega ning uue pealkirjaga „Tont teab: novelle“ (127 lk). Kirjandusliku järeلكasvu autoritena astusid välja Ilona Laaman, Alur Reinans, Elin Toona, Peep Kivikas, Allan Tamm, Silvia Oja ja koostaja Enn Nõu ise. Kogumikku esitleti küll „põlvkonnaraamatuna“, kuid mitte ühise programmi või lähedaste loominguliste pürgimuste kaudu, vaid nagu nägime, autorite sünniaastate ja ühiste elukogemuse alusel.

EKK kirjastus saatis novellikogumiku „Tont teab“ jõulumüüki nüüdisaegselt aktiivse turunduskampaania ja tunnuslausega „kirjanduslik noorteaantoloogia“: pressiteated raamatu ilmumisest avaldati mitmes pagulaslehes üle maailma, ilmus ka EKK pikem intervjuu koostajaga. EKK kirjastuse, tõenäoliselt Valev Uibopuu küsimusele „Milline veendumus oli tõukejõuks?“ vastab Enn Nõu:

Võib ütelda, et eesti kirjandusel on andekat järeلكasvu Eestis, aga see järeلكasv ei saa kahjuks ennast vabalt väljendada. Kui puuris viibimise aeg kulgeb liiga pikaks, siis tekib lünk, mida pärast enam ei saa täita. Sellepärast saab vaba areng praegu toimuda ainult paguluses. Me peame mobiliseerima vabalt

mõtlevale eesti kirjandusele järelkasvu, sest see on ainus alternatiiv üleelamiseks – ka okupeeritud Eestis. Sellepärast olen ma toimetanud seda antoloogiat. (Nõu 1968.)

Selles sõnastuses väljendub otseselt järelkasvuantoloogia suhestatus põlvkonnaaaslastega kodumaal ning olukorra paratamatu groteskne kurbloodisus: raudsest eesriidest hoolimata tekkinud põlvkondlik kokkukuuluvustunne, mida siiski nihestab teadmatus Kodu-Eesti tegelikust elust, pingetest, valikutest ja võimalustest. Kogumiku koostamise ajal kirjast kirja sõnastuslikult küpsenud seiskohad on ankeedivastuses saanud avalikuks manifestiks. Näiteks 2. novembril 1966 oli Nõu kirjutanud Arvo Lannusele: „Antoloogia oleks meie noorte vastu-seks okupeeritud Eesti noortega uhkeldamisele ja ka teenäitajaks, et on olemas noor eesti kirjandus paguluses mis tahab käia omaenda teed.“ Ankeediküsimuste käsikirjaline mustand aga tunnistab, kui suurt vaeva autor siiski on näinud selle manifesti sõnastamisel, lauseid eri värvi pastakate ja paljude mahatõmbamistega üle kirjutades ja väljendust lihvides.

Nagu nägime, on Enn Nõud pagulaskirjanike järelkasvuantoloogia koostajana inspireerinud võimalus vastata põlvkonnaaaslastele okupeeritud kodumaal – vaba Eesti kirjanduse kestmise nimel. Kõrvutuseks: reaktsioonid andeka kassetipõlvkonna esilekerkimisele polnud pagulaskirjanike hulgas sugugi ühesed. Arutlemist dilemma üle, kas vastata samaga või leppida pagulaskirjanduse allajäämisega, leiame nii otsesõnu kui vihjamisi mitmest Grabbi 1960. aastate kirjast (vt Grabbi, Kaplinski 2013).

Äratab tähelepanu, et pöördumistes novelliantoloogia võimaliku autorkonna poole mainib Enn Nõu kavandatava proosaraamatu kõrval ka luuleantoloogiat. Selgub, et noorte autorite koondamise idee vastuseks kassetipõlvkonnale Eestis oli sündinud juba mõned aastad varem, kuid üllatuslikult näeme, et see polnud sugugi Enn Nõu initsiatiiv – idee oli sündinud EKK ringkonnas. Tagamaade selgitamiseks on meil praegu esialgu kasutada vaid kolm-neli vihjet: (1) Nõu kirjast Ilona Laamanile 30. märtsil 1966 sõnab Nõu: „Kahjuks vihikuid Kooperatiiv välja anda kassetivormis ei taha, kuna seda süsteemi juba kasutatakse okupeeritud Eestis“; (2) Nõu kirjast Elin Toonale 30. märtsil 1966: „Tean, et Sa olid valmis lahkelt osa võtma Elmar Pettai poolt planeeritud koguteostest, millest aga midagi välja ei tulnud, kuna ei saanud küllalt palju autoreid kokku“; (3) Alur Reinansi vastusest Nõule 30. aprillil 1966: „Toda antoloogiat, millest räägid, on juba mitu meest toimetanud, vähemalt Illeste ka koos Kooperatiiviga“; (4) Nõu kirjast Kangrole 30. aprillis 1966 selgub, et proosakogumiku koostamise alguses oli Nõul käes juba ka esimesed avaldamiseks saadetud luuletused:

Oleks tore olnud vihikud kas[s]etivormis, aga nagu kuulsin, see ei lähe, sest Eestis nii juba on [minu rõhutused – M.L.]. Arvo Mägi soovis küll neid ülalmainitud töid näha ja Karl Ristikivi arvas, et ei pruugi ju kas[s]etivormi kasutada, aga välja anda vihikute sari. Näiteks üks aastas. Need võiksid ju väga lihtsad olla, kui B-seeria kuidagi seda kannataks. Igal juhul palun Sind neid töid lugeda. Kui nende

avaldamine mingil viisil kõne alla ei tule, siis palun saada need mulle tagasi autoritele tagastamiseks. Tahan neilt siis küsida, kas ei saaks ühe tsükli eventuaalsesse luulekogumikku.

Nõu on lähetanud Bernard Kangrole edasi ka temale saadetud nooremate autorite luulet koos selgitusega: „Et ma nii kangesti ikka need teosed Sulle lugemiseks saadan, on tingitud asjaolust, et olen sillaehitamist Kooperatiivi ja MANA vahel kangesti nõudnud ja püüdnud sellega alustada.“ Siinkohal võiks tähelepanu juhtida, et konflikt vanemate pagulaskirjanike ajakirja Tulimuld ja nooremate Mana vahel polnud 1966. aastal, noorte novellikogumiku koostamise ajal sugugi ületamatult terav ja seondus pigem konkreetsete isikutega, kes omavahel ei sobinud.

Niisiis selgub, et järelkasvuantoloogia koostamisel on Enn Nõu üle võtnud EKK-s sündinud varasema idee. Olles suurepärast kursis kassetipõlvkonna plahvatusliku esilekerkimisega Eestis, püüti vastuseks koondada ka noori pagulasautoreid. Esialgne mõte, nagu näitavad kirjad, oligi olnud kasutada kassetivormi ja tõenäoliselt kavandati esialgselt samuti luuleraamatuid, millest aga loobuti kui „nõukogude ideest“. Pagulaste „Noorte autorite“ kassetide koostamine eeldanuks ka EEK tihedat lävimist noorte kirjanikega, keda aga oli juba aastaid enda ümber koondanud Mana kui noorema põlvkonna väljaanne.³⁰ 1960. aastate teisel poolel, kui noorte autorite (luule)kassetidena väljaandmise idee ka paguluses tekkis, toimetas Mana veel selle asutaja Ivar Grünthal Göteborgis, kellega suhtlemisel võis EKK vanema põlvkonna kirjanikel tekkida ületamatuid probleeme ka subjektiivsel, isiksuse tasandil. Aastatel 1966 ja 1967 oli Mana väljaandmisel abitoimetajaks ja omamoodi „vaheisikuks“ ka Enn Nõu Uppsalas, kuni ajakirja lõpliku üleminekuni Hellar Grabbi kätte Washingtonis. Enn Nõu, kellele Kangro ja EKK oli usaldanud järelkasvuantoloogia kokkupanemise, jõulise ja järjekindla koostajakäe all kujunes esialgne luuleantoloogia mõte kaastööde vähesuse tõttu kiiresti proosaraamatuks.

Mõttelisest sillast põlvkondade vahel

Kahe kirjanduse suhte arutluse seisukohast on oluline, et pagulasantoloogia koostamine oli mõeldud vormiliseks vastupeegelduseks kassetipõlvkonnale Eestis. Kuid paralleele, mis seovad kaht põlvkonda nii kodumaal kui paguluses, võiksime leida ka sisulisemal tasandil. Tuletades meelde kogu selleaegset Eesti kirjanduselu haaranud avalikku arutelu luule ja kirjanduse ülesannetest, eriti aga Tartu tudengite „vabavärsi kaitseaktsiooni“ vanemate, kirjandusvälja võtmefigureide vastu, võiksime siin näha mõttelist silda kahe põlvkonna pürgimuste vahel: ka järelkasvuantoloogia koostamisloos oli üheks pingeväljaks noorte loomingu suhe kirjandusinstituutsiooniga. Ka paguluses muutus keskseks noorema põlvkonna kirjanike

---

³⁰ Mana ringkonna autorite isikuloolised taustad on leitavad Enn Nõu ja EEK kirjavahetuse kommentaarides (vt Laak 2010).

loomingulise vabaduse küsimus – muidugi pigem esteetilises, mitte poliitilises tähenduses.

Pagulasnoorte jaoks väljendus see kõigepealt kirjandusliku ainese valikus, veelgi enam aga eesti keele kasutamises. Raamatu koostamist saadab pidev diskussioon EKK-ga, mille käigus koostaja palub kirjustusel teha noorte puhul erand tavapärasest toimetamises. Põhjenduseks oli, et noored kirjutavad ja mõtlevad teises (eesti) keeles kui nende vanemad ning just sellisena peaksid nende kaastööd jõudma ka kogumiku kaante vahele. Keeleproblemaatikast kooruvad paguluses kasvanud noorte autorite jaoks omakorda välja kaks eri küsimust: kirjandusliku eneseväljenduse keele (eesti vs. rootsi, inglise jm) valik ja kujundikeele, s.h sõnavara ja stilistiliste registrite küsimused.

Noorte kirjandusliku eneseväljenduse keele valik oli pagulaskirjanduse eksistentsiaalseks probleemiks. Halliki Mäik, kirjanik August Mälgu tütar kirjutab 31. märtsil 1966 Enn Nõule: „Need luuletused, mis nüüd tulevad, on ingliskeelsed. Eesti keeles peab „tegema“. Kõik sõbrad-kriitikud on rootslased!“ Tähelepanuväärne on koostaja 1. aprillil 1966 saadetud vastus: „Mida raskem olukord, seda suurem trots. [---] Ma arvan, et ingliskeelse lüürikaga on raskem, seal on tohutu konkurents.“ Nõu kirjast Aarand Roosile 15. novembrist 1966 selgub, et olulisem kui novellikogumiku kirjanduslik tase on tema arvates võõras keelekeskkonnas kasvanud põlvkonna emakeeles kirjutamisele ja ka lugemisele ärgitamine: „Olen täiesti veendunud, et kui noorte kirjandust enam ei ilmu, siis ei ole mõtet enam ka kooperatiivil.“ Seega nägi koostaja oma ülesandena vanema generatsiooni töö alalhoidmist ja edasikandmist tulevikus. Kirjas Elin Toonale 17. aprillil 1966 ütleb ta: „Ma olen „fanaatiline“ eesti kirjanduse eest võitleja, üldse Eesti eest ja seega ma ei kujuta üldse ette, kuidas mõnes teises keeles oleks kirjutada. Mu peasoov on et eesti kirjandus paguluses välja ei sureks ja sellest tõesti kasvaks välja noorte kirjandus.“ Kümme päeva varem oli Nõu kirjast Aarand Roosile sama aasta 7. aprillil esitanud sama mõtte väikese variatsiooniga: „Meil on vähe eestikeelset kirjandust siiski ja vähenemas see on. Tuleviku seisukohast on oluline, et ehitame midagi Eestile. Usun nimelt eesti tulevikku ja seega on suureks mureks eesti kirjandus ja kultuur üldse.“

Kujundikeele küsimuses on järelkasvuantoloogia koostaja Enn Nõu suhtlemisel EKK-ga üheks pingekoldeks keeleteoimetamine, kuivõrd eesti keele taseme hoidmine oli EKK-s programmiliselt kõrgendatud tähelepanu all, nagu on märkinud EKK tegevust põhjalikult käsitlenud monograafias Janika Kronberg: „Korrektuuril oli iseäranis oluline osa 1960-ndate aastate nooremate kirjanike keelelisel „kasvatamisel““ (Kronberg 2002: 58). Selle kasvatamise all võib silmas pidada ka (noorte) autorite sõnakasutuse korrastamist vastavalt (kolmekümneandetest pärinevatele) kirja(ndus)keele normidele.³¹ Põlvkondade erinevale keelekasutusele ja

---

³¹ EKK range ja vanamoelise keeleteoimetamise teemal tekib Enn Nõu ja EKK vahel romaani „Pidulik marss“ asjus terav kirjavahetus, mistõttu oma järgmised teosed annab kirjanik välja juba oma kirjastamisel. Ka hiljem on Enn Nõu korduvalt nimetanud kirjaniku loomingulise keelekasutuse parandamist *ruunamiseks*.

sõnavarale lisandusid noorte keelised eksperimendid, nende hulgas ka vanema generatsiooni teadlik ärritamine seksi ja erootika sõnavara ja teemadega – mõlemat püüdis EKK siluda ja tasandada.³²

Seistes oma autorite eest, püüab Enn Nõu EKK kolleegiumit mõjutada tegema debüteerivate autorite hindamisel mööndusi – järelkasvu ei tohi ära ehmata. Sellele lisandus veel üks, kunstilistest kriteeriumidest pragmaatilisem aspekt. Keeruka postimüügi kaudu tegutsev EKK kui äriühing pidi paratamatult arvestama eestlasest tavalugeja kui tellija huve mitmel mandril. Seda aspekti ei varja ka EKK kauaaegne asjaajaja kirjanik Valev Uibopuu oma vastustes Kronbergile: kirjastuse kui äriühingu otsuseid ja praktilist tegevust, sealhulgas ka keeleteoimetamist määrasid (eri taseme ja ettevalmistusega) lugeja ootused (Uibopuu 1997: 106). Tiibhobuse märki kandvaid raamatuid sirvides võib näha, et nii mõnigi kord on „eestilise“ nimel esteetilisele, s.t sõnakunstilisele tasemele mööndusi tehtud. Sellises kontekstis oli Enn Nõu taotlus – kohelda järelkasvuraamatu autoreid eritingimustel – põhjendatud EKK senise praktikaga. Käsikirja kaaskirjast EKK-le 20. veebruaril 1967 loeme: „Kuna paljud debüteerivad nende kaante vahel, siis on see asjaolu väärt noteerimist ja võib-olla ka veidi õrnamat ja liberaalsemat käsitlust, et mitte ära kohutada edaspidiseks“ (EKLA, f 341, m 125: 11, l 93/98). Et koostaja sellises hoiakus oli hulk psühholoogilist tõtt, kõneleb kogumiku ühe kaastöölise hilisem meenutus: novelli käsikiri tuli EKK keeleteoimetustest tagasi nagu „madrats“, suure hulga märkuste ja parandustega, mille tõttu kadus igasugune soov eesti keeles kirjutada.³³

Siiski tuleb tunnistada vajadust eristada kunstilise taseme hindamist ja keeleteoimetamist. Kooperatiivi programmiselt alalhoitud 1930. aastate Tartu ülikooli akadeemilisi traditsioone ja hoiakuid kirjanduse hindamisel väljendab Helmi Elleri, prof Gustav Suitsu õpilase ja EKK hinnatud keeleteoimetaja kiri Enn Nõule 19. novembrist 1968:

Arvustamine peab tingimata lähtuma humaansest hoiakust, aga seejuures arvustusobjekti võimalikult igast küljest asjatundlikult läbi valgustama ja, kui vähegi võimalik, andma sellele natuke tuult tiibadesse ja illusioonis ära [minu rõhutus – M.L.]. Nii toimis Gustav Suits oma loengutel, tegi paari sõna või lausega tähelepanematukski jäänud teose surematuks. [...] See võis tulla ta aukartusest ja armastusest vaimse loomingu vastu, aga võib-olla ka sellest, et ta enese loov vaim andis kõigele otsekohe midagi juurde. (EKLA, f 341, m 125: 1, l 93/98.)

Seega aktualiseerib järelkasvuantoloogia väljaandmine kirjanduskriitika *resp.* hindamise ja arvustuse küsimused, kuid see oleks juba eraldi teema.

32 Seksi ja erootika teema on teada-tuntud Helga ja Enn Nõu raamatutest, kuid sama väitis ka Nõude põlvkonnakaaslane Toomas [Thomas] Vaga, kes ise kirjandusringkondadesse ei kuulunud. Tegu oli laiemal põlvkondadevahelise vastuoluga (intervjuus Rutt Hinrikusele ja Marin Laagile, 28.06.2012).

33 Samas intervjuus 28.06.2012.

Kas oleks võimalik leida peale ühise tüve veel midagi siduvat „eesti kirjanduse puu kahe haru“ vahel? Küsimusele vastamisel meenutan veel kord Grabbi arvustust Alveri Torontos ilmunud luulekogule – „milline eestiline hingus, milline eetiline jõud!“ – ning teesi, et arbujaid ja nende vormikultuuri võiks eesti kirjanduse luule tüveks pidada mõlemas harus ja kahel pool raudset eesriiet. Võtmeküsimuseks kultuuri arengu lähtekohast on vana ja uue, traditsioonide ja uuenduste vaheline pingeväli ja/või tasakaal. „Peab selgeks saama, et meie kultuur ei püsi, kui me seda ainult püüame säilitada, ta püsib, kui me teda püüame uuendada,“ nagu kirjutab noor Ilmar Talve Rootsisis juba 1949. aastal pagulaste esimese kirjandusliku ajakirja Sõna 5. numbris (Talve 1990: 1530, vt ka Olesk 2002: 116). Noored kirjanikud kodumaal ja paguluses leidsid kirjanduslikeks uuendusteks küll eri suunad (luule- ja proosa-keel), kuid ehk nii otsest kui kaudset inspiratsiooni selleks andsid pigem kirjanduslikud põlvkonnakaaslased kui vanem generatsioon, seda mõlemas harus.

Kokkuvõtteks

Kui 1940. ja 1950. aastatel õitses eesti kirjanduse paguluse-haru, siis kassetipõlvkonna ilmumine pani taas õitsema kirjanduse kodumaal. Võiks öelda, et kahe puu võrad põimused tänu ühisele tüvele arbujaite loomingu, mida kanti edasi pagulaste luules ja mille juurde kassetipõlvkond kodumaal tagasi pöördus.

1960. aastatel hakkasid kirjanike ja teiste loominguiliste inimeste vahel läbi raudse eesriide tekkima kultuurikirjavahetused ja -kontaktid, mis omakorda mõjutasid kassetipõlvkonda. Kuuekümnendate kirjandus kodumaal sattus kahe erisuguse, ent resoneeruva jõe mõjuvälja: arbujalik „tüvi“ oli siin edasi elanud nii kodustes raamatukogudes kui põlvkondlikes suhetes; teisest küljest avaldas mõju pagulaskirjanike, sh nii Stockholm-Lundi teljel tegutsenud EKK vanemate, tunnustatud autorite ringkonna kui ka traditsioonide vastu „mässava“ noorte Mana tegevus eestikeelse kirjanduse hoidmisel ja uuendamisel vabas Läänes. Eesti kirjanduse rahvuslikku „juurt“ ning selle arbujalikku „tüve“ oli pagulaskirjandusse salvestatud, hoitud ja edasi kantud ju programmiliselt. Võikski öelda, et tuues eesti kirjandusse varjamatu rahvusliku häälestusega loomingu, sai kuuekümnendate kassetipõlvkond oma loominguilise tuletungla eesti pagulaskirjandusest.

Eesti kirjanduse „kahte harusse kasvanud puu“ käsitlemiseks „ühe eesti kirjandusena“ on alust, kui arvesse võtta isiklike kontakte ja mõjusid. Seni on eesti kirjandushistoriograafias arvestatud „lahusoleku“ üle otsustamisel pigem ametlike *resp.* formaalseid kontakte: kahe eesti kirjanduse vahel need tõesti kas puudusid, olid poliitiliste kontrollimehhanismide hallatud, ideoloogiliselt kallutatud või siis põhimõtteliselt taunitud. Võib väita, et alates 1960. aastatest hakkasid kahe eesti kirjanduse vahel intensiivselt toimima loominguilised suhted, mis jäid avalikkuse eest varjule ning põhinesid isiklikel *resp.* mitteformaalsetel kontaktidel ja usaldusel. Arhiiviallikad näitavad, et 1960. aastatel uue nähtusena tekkinud kultuurikirjavahetused toimusid sotsiaalselt kontrollitud võrgustike kaudu ja põhinesid nendes

osalejate positsioonil kultuuriväljal. Sellised võrgustikud olid laiemad kui ainult kirjandus-ringkond ning hakkasid toimima korruga mitmel tasandil, sidudes märkimisväärset osa eesti vaimueliidist nii kodus kui võõrsil. Vähem oluline polnud ka selliste võrgustike materiaalne külg – käsikirjade, raamatute, nootide jm vahetamine posti ja mitmesuguste muude kanalite kaudu. Nii toimus arvestatav kultuurivahetus, mis võis omakorda mõjutada loominguliste otsingute sisu ja suunda ka kodumaal.

Rootsis ilmunud „järeelkasvuantoloogia“ koostamiskirjadest avanev saamisluugu kõneleb küll 1960. aastate eesti luuleuuenduse mõjust pagulaskirjandusele, kuid mõjud pole ju kunagi ühepoolsed. Vabast Läänest sõprade kaudu kodumaale toimetatud kirjandus, kunstialbumid jms, mõjutasid siinset kirjandus- ja kultuurielu, 1960. aastate luuleuuendust ja ka kunstiavangardi. Sellele oletusele tõestusjõulise põhja loomine nõuab juba tõsisemat suhtlusvõrgustike ja saadetud teoste, aga ka kirjandustekstide analüüsi, mis annaks usaldatava empiirilise aluse ühe eesti kirjanduse käsitluse jätkamiseks.

Kirjandus

Alver, Betti 1962. Mõrane peegel: kuus poemi. (Loomingu Raamatukogu, 47). Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus.

Annuk, Eve 2007. Letters as a New Approach to History: A Case Study of an Estonian Poet Ilmi Kolla (1933–1954). – Nora. Nordic Journal of Women's Studies, Vol. 15, No. 1, pp. 6–20.

Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker 2001. Eesti kirjandusluugu. Tallinn: Koolibri.

Ehin, Andres 2001. Nelikümmend aastat vabavärsivaidlusest. – Looming, nr 9, lk 1398–1401.
Ehin, Grabbi 2012 = Andres ja Alice Ehini kirjavahetus Hellar Grabbiga 1963–1967. – Täiskui: Andres Ehin. Toim Arne Merilai. (Studia litteraria Estonica, 12). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 88–149.

Grabbi, Hellar 1968. Saateks käesolevale väljaandele. – Betti Alver, Uued luuletused ja poeemid. Toronto: Mana, lk 54–55.

Grabbi, Hellar 1997. Vabal häälel. Mõtteid kahesajast eesti raamatust. Tallinn: Virgela.

Grabbi, Hellar 2012. Andres Ehiniga kodusilda rajamas. – Täiskui: Andres Ehin. Toim Arne Merilai. (Studia litteraria Estonica, 12). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 71–87.

Grabbi, Kaplinski 2013 = Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991. Koost, toim ja komment Sirje Olesk. (Litteraria, 26). Tartu. Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. DOI: 10.7592/Litteraria26

Hermelin [Endel Nirk] 1960. Porikuu sonaat. – Sirp, 12.11.

Hinrikus, Rutt 2010. О неведении и его видах: Эстония советская и Эстония зарубежная. – Toronto Slavic Quarterly. Academic Electronic Journal in Slavic Studies, No. 34, pp. 280–292. http://www.utoronto.ca/tsq/34/tsq34_hinrikus.pdf (14.02.2014).

Hollo, Maarja 2009. Mäletamine ja nostalgia Karl Ristikivi romaanis „Kõik, mis kunagi oli“ ning Bernard Kangro Joonatani-romaanides. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 4, lk 75–88. DOI: <http://dx.doi.org/10.7592/methis.v3i4.507>

- Hollo, Maarja** 2013a. Nostalgia and Redemption in Bernard Kangro's Joonatan Novels. – Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma. Eds. Gabriele Rippl, Philipp Schweighauser, Tiina Ann Kirss, Margit Sutrop, Therese Steffen. Toronto: University of Toronto Press, pp. 279–296.
- Hollo, Maarja** 2013b. Eksiil, trauma ja nostalgia Bernard Kangro „Sinises väravas“. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 721–735.
- Ivask, Ivar** 1965 [1960]. The Main Tradition of Estonian Poetry. – Estonian Poetry and Language. Studies in Honor of Ants Oras. Eds. Viktor Kõresaar, Aleksis Rannit. Stockholm: Vaba Eesti, pp. 256–298.
- Kaplinski, Jaan** 2012. Ülikoolis, salongis, kohvikus... – Täiskui: Andres Ehin. Toim Arne Merilai. (Studia litteraria Estonica, 12). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 46–53.
- Kirss, Tiina** 1999. Purustatud tamme harud: koduleesti ja diasporaa kirjandussuhted. – Looming, nr 5, lk 756–769.
- Kronberg, Janika** 2002. Tiibhobu märgi all: Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kross, Jaan** 1989. Kirjandus kahel rannal. – Looming, nr 7, lk 94–97.
- Kruuspere, Piret** (toim) 2008. Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kärner, Jaan** 1934. Generatsioonide võitlus kirjandusliku mõtte liikumises. – Looming, nr 9, lk 1030–1038.
- Laak, Marin** (toim) 1998. Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale: ettekandeid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uuemast kirjandusteadusest. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum–Tuum.
- Laak, Marin** 2010. EKK ja pagulaskirjanike viimane põlvkond: 1960-ndate noortekogumiku „Tont teab“ saamisloost ja tagamaadest. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 2, lk 116–134.
- Laak, Marin** 2013. Kalevipoeg kui tüvitekst. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 192–209.
- Langemets, Andres** 1989. Eesti kirjanduse kohtumine ja kestmine. – Looming, nr 7, lk 995–996.
- Lauristin, Marju** 2010. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. – Punane ja sinine. Tallinn: Eesti Ajalehed, lk 14–162.
- Meeletu 1970 = Meeletu: noorte ajakiri. Toim Rein Luning, Juhan Kurrik. New York, 1970.
- Mägi, Arvo** 1965. Viron kirjallisuuden historia. Tik Martti Rauhala. (Tietolipas, 39). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mägi, Arvo** 1968. Estonian Literature: an outline. Trans. Elga Eliaser. Stockholm: Baltic Humanitarian Association.
- Mägi, Arvo, Karl Ristikivi, Bernard Kangro** 1973. Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Ojamaa, Triinu, Kanni Labi, Janika Kronberg** 2012. Harri Kiisk – eesti kultuuri vahendaja Rootsis. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Olesk, Sirje** 1999. Kahe Eesti kahekõne. – Looming, nr 5, lk 738–755.
- Olesk, Sirje** 2001. Vabavärsi kolmekrossiooper. – Looming, nr 9, lk 1384–1397.
- Olesk, Sirje** 2002. Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Olesk, Sirje 2010. Текст советской Эстонии в культуре диаспоры. Мысли и принципы. – Toronto Slavic Quarterly. Academic Electronic Journal in Slavic Studies, No. 34, pp. 267–279. – http://www.utoronto.ca/tsq/34/tsq34_olesk.pdf (15.02.2014).

Olesk, Sirje 2013. Meie siin ja vaba maailm seal. Piiridele püüdjad. – Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991. Koost, toim ja komment Sirje Olesk. (Litteraria, 26). Tartu. Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 299–312. DOI: 10.7592/Litteraria26

Ristikivi, Karl 1966 [1964]. Imede saar: Niccolo Casarmana teose „Allotria ehk Imede saar“ rekonstruktsioon. Järelsõna Harald Peep. (Loomingu Raamatukogu, 27/30). Tallinn: Perioodika.

Rummo, Paul (koost) 1967. Eesti luule: antoloogia aastast 1637–1965. Tallinn: Eesti Raamat.

Rummo, Paul-Eerik 1962. Ankruhiivaja. (Noored autorid 1962). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Sang, August (koost) 1967. Charles Baudelaire, Kurja lilled. Tlk Ain Kaalep jt. (Loomingu Raamatukogu, 35/36). Tallinn: Perioodika.

Susi, Heino (toim) 1984. Metsaülikool 1967–1982. [Toronto : Kotkajärve Metsaülikool].

Talve, Ilmar 1990 [1949]. Halli horisondi ees. Mõtteid pagulaskirjanduse teest ja tulevikust. – Looming, nr 11, lk 1525–1535.

Uibopuu, Valev 1997. Elust ja raamatutest. Intervjuu Janika Kronbergile. – Looming, nr 1, lk 102–116.

Under, Marie 1963. Kolmteist ballaadi. (Loomingu raamatukogu, 10). Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus.

Valmas, Anne 2003. Eestlaste kirjastustegevus välismaal: 1944–2000. I, II osa. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.

Vasikas 1972–1973 = Vasikas. Toim Kalle Naelapea. Toronto 1972–1973.

Velsker, Mart 2001. Kirjandus ja ühiskond: sulaja kirjandus. – Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, lk 412–419.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjanike Kooperatiiv, eriküsimuslik kirjavahetus. Kirjanduslik kolleegium [3.] – EKLA, f 341, m 125: 1–3.1, l 93/98.

Lepik 2014 = Peet Lepik, Ühest 1960-ndate aastate avalikust kirjast [1993]. – Peet Lepiku käsikirjad vabavärsi aktsiooni kohta 1960–1993. – EKLA, reg 2014/45 [korraldamata materjal; originaalkäsikiri Peet Lepiku eraarhiivis].

Nõu 1968 = Enn Nõu, „Tont teab“ kirjavahetus. – Enn ja Helga Nõu kogu. EKLA, reg 1998/42 [korraldamata materjal].

Metsaülikool Austraalias (MÜA) – EKLA, reg 2011/55 [korraldamata materjal].

Marin Laak – PhD eesti kirjanduse alal, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloo allikate ja kirjandusuurimise töörühma ja grandii „Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968“ (ETF9160) juht. Peamised uurimisalad: eesti 20. sajandi kirjanduse ajalugu, pagulaskirjandus, kultuuri-lugu digitaalkeskonnas ja rahvuseepos „Kalevpoeg“.

E-post: marin@kirmus.ee

Literary contacts through the iron curtain*Marin Laak*

Keywords: literary history, exile literature, literary contacts, artistic freedom, free verse, generational differences

The article deals with the relationship between the literature of the Estonian diaspora in the West and Soviet Estonia during the 1960s, and explores the possibility, from the literary historiographical perspective, of integrating the two bodies of Estonian literature.

Near the end of The Second World War close to 70,000 Estonians fled their homeland, fearing Soviet repression; among them were numerous members of the academic and artistic intelligentsia as well as eminent poets and writers. By the late 1940s national organizations, publications and other activities were already well underway in the displaced persons camps. During the 1950s, Estonian exiles who settled in Sweden, Canada, United States, and elsewhere in the West quickly formed national cultural centres, publishing houses and numerous organizations that helped maintain their national and cultural identity. The centre of literary activity in the West was Sweden, which most Estonian writers had chosen as their new home. The Estonian Writers's Co-operative publishing house, established in Lund in 1950, started the mail-order distribution of Estonian literature throughout the world; elsewhere, the publisher Orto operated in Toronto.

While no propaganda-free literature or literature of any artistic merit was published in the 1940s and 1950s in Estonia during the Soviet occupation, exile literature flourished. Then, the Khrushchev Thaw brought about changes to Soviet society in the late 1950s. As their world became more free, a new generation of talented young poets emerged who generated innovations in poetry and modernized literature. This article maps literary contacts between the Estonian homeland and her exiles, and, using archival material, focuses on personal contacts among the literati during the 1960s.

Literary historiography began investigating the possibility of treating Estonian literature in the homeland and in the West as one body of literature, when, after a 45-year interruption, Estonian and emigré writers met again for the first time in 1989 in Helsinki.

Afterward, critics began describing Estonian literary history with the metaphor of a tree with two branches. Treating the two bodies of literature as one and integrating their literary histories was seen as impossible due to vast differences both in writers' circumstances and the role of literature in their communities during the past 45 years.

For example, while emigré writers had to find time for creativity after their workday, Estonian authors in the homeland earned their bread by writing – literature being highly regarded and honoured – since the Soviet regime valued the role of literature (and other arts) as a propaganda tool.

The article points out that although literature retained its major „official“ role and was subject to ideological control even after Soviet society became relatively freer in the 1960s, a considerable amount of homeland Estonian literature nevertheless carried on the ideas of cultural identity and resistance „between the lines“.

After the independent Republic of Estonia was reestablished in 1991, the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum started receiving the personal archives of exile writers; researching these materials has resulted in many discoveries. It became apparent that among the correspondence

between the homeland and diaspora communities there was a steady stream of letters between Estonian writers, especially the younger generation of authors, but also academic researchers, as well as many other creative individuals, artists and musicians. Although exiles' contacts with the homeland generally began on the basis of family relations, the intelligentsia of occupied Estonia was also looking for professional and creative contacts.

Many Estonian writers abroad carried on „cultural correspondences“ with their contemporaries back in the homeland in which they discussed literary problems and exchanged large quantities of books: much new Estonian literature from the homeland quickly reached the West; similarly, Estonian literature published in the West reached the homeland, from where it was distributed by unofficial channels and often through multiple typewritten copies. This cultural practice resulted in an interesting paradox: while young emigré writers (Enn Nõu and others) often protested against the literary values of the older generation, writers in Estonia admired the works of major Estonian writers in exile (Marie Under, Bernard Kangro, Kalju Lepik and others).

Using archival materials, the article raises questions about the two branches of Estonian literature, relationships between homeland and exile literature, and mutual influences during the 1960s and 1970s. The shift in generations changed the existing literary balance: beginning in the 1960s, literature in the homeland blossomed while writers in exile began talking about a crisis. Numerous strategies were suggested, including officially passing the torch to homeland Estonian writers and ending the publication of emigré literature. Another response to the situation was consolidation of the younger generation of exile writers.

In analyzing the relationship between the two bodies of Estonian literature, the article examines the archived manuscripts and correspondence related to publishing the short story anthology *Who The Hell Knows*, issued by the Estonian Writers' Co-operative in Lund, Sweden in 1968. The manuscript archive was handed over to the Estonian Cultural History Archives by the anthology compiler, writer Enn Nõu. The archive contains over a hundred letters exchanged while collecting the short stories, and which illustrate the attitudes of the second generation of exile writers toward both the occupied homeland and literature at large.

Analysis of the correspondence reveals that the inspiration for issuing the short story collection in Sweden was drawn from a series titled „Young Authors“ (1962–1968), paperback poetry books by young authors issued in Estonia; there was a need among young exile writers to respond to their contemporaries in the homeland. This revealing fact verifies that regardless of shadow of the iron curtain, good relationships existed between the two literary and artistic worlds, despite the absence of official relationships, and that from the literary historiographical perspective there are grounds for treating Estonian literature as a single process.

Marin Laak – PhD in Estonian literature, head of the research group of the sources of cultural history and literary studies of the Estonian Cultural Archives at the Estonian Literary Museum, head of research grant „The Two Bodies of Estonian Literature 1956–1968“ (ESF9160). Her major areas of research are Estonian literature in the 20th century, exile literature, cultural history in the digital environment and Estonian national epic *Kalevipoeg*.

E-mail: marin@kirmus.ee